

Knygų lentyna

KITOJE RIBOS PUSĖJE

Vitzhak Arad. Ghetto in flames. The struggle and destruction of the Jews in Vilno in the holocaust. – Jerusalem. – 1980. – 500 p.

Ichhako Arado monografija, nors ir parašyta daugiau kaip prieš dešimt metų, savo aktualumo neprarado ir šiandien. Rašydamas Vilniaus geto istoriją, autorius pateikė faktų ir išsakė teiginių, verčiančių iš naujo pažvelgti į lietuvių ir žydų santykių problemą vienu sudėtingiausių laikotarpių – Antrojo pasaulinio karo metais.

Pastaraisiais metais Lietuvoje pasirodžiusių publikacijų autoriai mini kai kurių lietuvių dalyvavimą naikinant žydus. Tai aiškina asmeniniais motyvais, neigdami veiklą 1940–1941 metais, įvairiomis kitomis kaltę švelninančiomis aplinkybėmis. Publikacijose griežtai atmetama tezė apie masinį lietuvių dalyvavimą genocide. Iki šiol dauguma mokslininkų ar besidominčių žydų istorija žmonių neturėjo galimybių plačiau susipažinti su priešininkų argumentais ir teiginiais. I. Arado knyga suteikia šią galimybę išklaudyti ir kitą pusę.

Keli sakiniai apie autorių. I. Aradas gimė 1926 m. Švenčionyse. Buvo gete. Pabėgo. Partizanavo Baltarusijos miškuose. 1945 m. nelegaliai pasiekė Izraelio žemę. Iki 1972 m. tarnavo žvalgyboje, kariuomenėje. Išėjo į atsargą brigados generolo laipsniu. Pradėjo vadovauti ir Jad Vašemo žydų holokausto muziejui ir iki dabar yra jos direktorius. 1992 metais buvo atvykęs į Lietuvą. Už studiją apie Vilniaus getą karo metais jam buvo suteiktas istorijos daktaro laipsnis. Jos pagrindu yra parašyta recenzuojama knyga. I. Aradas dar išspausdino monografiją „Holokaustas“, kurioje parodoma žydų tautos tragedija 1935–1945 m., ir knygą „Partizanas“ iš Mirties slėnio į Siono kalną“.

I. Arado knyga „Getas liepsnose“ susideda iš įvado, penkių dalių, priedų, literatūros ir dokumentų sąrašo. Pagrindiniai šaltiniai – tai Jad Vašemo muziejaus archyvo medžiaga, Niurnbergo teismo dokumentai. Plačiai remiamasi žydų, išsigelbėjusių iš Vilniaus geto, atsiminimais. Abejoti jais nėra pagrindo. Tik atsiminimai buvo rašyti žmonių, patyrusių geto siaubą, kurie vertino pasaulį pagal schemą gėris–blogis, t. y. už geto – blogis ir jo tarnai, gete–nekaltųjų teisumas. Autorius taip pat buvo gete.

Teiginiams pagrįsti I. Aradas naudojo sovietmečiu išleistais dokumentų rinkiniais: „Masinės žudynės Lietuvoje 1941–1945” – T. 1. – V. – 1965; „Documents Accuse” red. E. Rozauskas / – V. – 1970. Suprantama, jog buvo remtasi prieinamais šaltinių rinkiniais. Tačiau gerai žinome, kad tais metais publikuoti dokumentai buvo parenkami tendencingai, atsižvelgiant į tam tikrus politinius ar ideologinius tikslus. Dažniausiai rinkinių tikslas buvo parodyti vien tik vadinamųjų „lietuviškų buržuazinių nacionalistų” bendradarbiavimą su naciais, jų „moralinį nuosmukį”. Net ir remiantis šiais rinkiniais, galima susidaryti įspūdį, kad kartu su vokiečiais žydus žudė tik labai mažas dalis lietuvių. I. Aradas tokiu bendradarbiavimu iš esmės kaltina visą lietuvių tautą. Atidžiau paanalizavus dokumentus, galima būtų kelti klausimą, kodėl minėtame 1941 03 19 Lietuvių aktyvistų fronto atsišaukime buvo reikalaujama informuoti žydus, kad „jų likimas aiškus”. K. Škirpa, be abejonės, žinojo žydų ateitį. Siūlymas informuoti galėjo reikšti viena – raginimą, prisidėjus karui jiems trauktis į Rytus ir taip gelbėtis nuo gresiančio likimo. Tokį tikslą buvus nurodė istorikas S. Sužiedėlis /1941 metų sukilimo baltosios dėmės // Akiračiai – 1991. – Nr. 9. – P. 6/. Masišką žydų traukimąsi parodė ir I. Aradas.

Atidesnis požiūris į dokumentus būtų paskatinęs atidėti į šalį tuos, kurie buvo vokiečių įsakymų vertimai į lietuvių kalbą, o ne oficialūs lietuvių pareigūnų pasirašyti dokumentai. Juk net ir oficialūs dokumentai galėjo būti falsifikuoti. Tokią versiją buvo iškėlęs ir konkrečiai pagrindęs buvęs Laikinosios vyriausybės vadovas J. Ambrazevičius savo paskutiniame rašytame straipsnyje (žr. plačiau: J. Brazaitis. Lietuvos žydų likimas ir Laikinoji Lietuvos vyriausybė // Į laisvę. – 1978. – Nr. 73 /110/ – P. 16–26).

Peržvelgus pateiktą literatūros sąrašą, galima susidaryti įspūdį, kad iki tol Vilniaus žydų likimas ir istorija nebuvo nagrinėta. Pirmasis yra I. Aradas.

Žydų likimą autorius pradeda atskleisti nuo ikikarinių metų. Pagrindinį dėmesį sutelkia į jų padėties pasikeitimą 1939 metų rudenį. Paaikškėja, kad per aštuonis Lietuvos respublikos mėnesius Vilniaus žydai turėjo visas teises. Jie palaikė ryšius su žydų centrais kitose šalyse, Lietuvos pareigūnai užkirto kelią antisemitinėms lenkų riaušėms Vilniuje. Į Vilnių atbėgę tokie Lenkijos žydų veikėjai kaip sionistų lyderis M. Kleinbaumas, Betar grupuočių vadas M. Beginas, Bundo vadovas S. Milmanas turėjo nevaržomą veiklos laisvę. Jokių antižydiškumo faktų išpuolių lietuviai nevykdė.

Autorius akcentuoja, kad sovietiniai pertvarkymai palietė ir žydus: visos jų partijos ir draugijos buvo uždraustos, turtas nacionalizuotas, o patys deportuojami į Sibirą. I. Arado apskaičiavimais, iš 80 tūkst. Vilniaus žydų, 5–6 tūkst.(!) buvo deportuota. Aptardamas lietuvių ir žydų santykius, au-

torius pastebi, kad tarp lietuvių didėjo nepasitenkinimas sovietų valdžia ir jai tarnavusiais žydais (P. 27).

Aprašydamas karo pradžią, autorius teigia, kad vienu metu vyko lietuvių sukilimas prieš raudonąją armiją ir žydų žudymas. Tokių atvejų buvo. Kai kurie jų buvo inspiruoti nacių, kaip Klimaičio būrys Kaune. Tačiau reikėtų prisiminti ir pabrėžti, kad sukilimo metu buvo kovojama su tais sovietų pareigūnais, kurie likvidavo Lietuvos valstybingumą ir tarnavo okupaciniam režimui. Buvo stengiamasi likviduoti bolševikus, komjaunuolius, kolaborantus, nepaisant jų tautybės – ar tai būtų rusai, lietuviai ar žydai. O autoriaus traktavimas – tai siekimas sutapatinti politinę kovą su antisemitizmu ir iškelti žydų tautybės asmenų interesus aukščiau Lietuvos interesų.

Iš 1941 m. vasaros I. Aradas išskiria 1941 m. birželio 24–liepos 2 d. laikotarpį, kai veikė bendra vokiečių–lietuvių administracija ir nebuvo pogromų ar egzekucijų. Autorius pažymi, kad pokyčiai įvyko po to, kai liepos 2 d. į Vilnių atvyko Einsatzkommand 9. Iki liepos 20 d. Vilniuje buvo sušaudyta apie 5 000 žydų. Pirmiausia buvo naikinami laisvų profesijų žmonės, silpnesni, tai yra tie, kurie negalėjo dirbti fizinio darbo, nebuvo amatininkai. Šiose akcijose dalyvavo ir apie 150 pavaldžių EK–9 lietuvių policininkų. Autorius pastebi, kad nuo liepos mėnesio prasidėjo ir didesnis žydų moralinis žemėjimas: priverstinis raiščio su Dovydo žvaigžde ryšėjimas, atskiros parduotuvės, draudimas vaikščioti centrinėmis gatvėmis, eiti į viešas pirtis, kirpyklas, kino teatrus, kavines. Ir toliau pateikiami faktai apie žydų gyvenimą 1941 metų vasarą. Sužinome, kad liepos 5 d. buvo sudarytas pirmasis Judenratas – Vilniaus žydų savivaldos organas. Jis buvo tarpininkas tarp vokiečių administracijos ir žydų bendruomenės ir už įsakymų vykdymą jo nariai atsakė galva. Judenratas buvo renkamas iš 57 partijų, judėjimų ir organizacijų atstovų ir sudarė iš pradžių 11, o vėliau 25 nariai. Pirmininku tapo S. Trockij, pavaduotoju – A. Pried. Būstine buvo pasirinktas namas Strašūno g. Nr. 6.

Ir lietuvių, ir žydų istorijos tyrinėtojus turėtų sudominti studijoje aptartas gebietiskomisarių pasitarimas, sušauktas Kaune liepos 27 d. Jame buvo numatyti nacių veiksmai prieš žydus, vėliau užfiksuoti specialioj Lozės pasirašytoje instrukcijoje. Joje buvo pasakyta, kad žydai yra asmenys iki trečios kartos, tai yra jei bent vienas senelis buvo žydas. Visi žydai privalėjo registruotis, jiems buvo uždrausta keisti gyvenamąją vietą, verstis kai kuriais verslais. Iš žydų buvo atimta turto nuosavybės teisė, jie privalėjo atiduoti valiutą, brangenybes. Buvo numatyta, kad žydai bus sukonzentruoti miestų kvartaluose – getuose, iš kurių negalės išeiti be leidimo. Getai turės Judenratą, getų policija bus iš žydų. Lietuvos laikinoji vyriausybė rugpjūčio 1 d. patvirtino „Žydų teises“, pagrįstas pasitarimo medžiaga. Tai rodo, kad lie-

tuvių administracija neprisidėjo prie tokios politikos formavimo, nors buvo priversta padėti ją įgyvendinti.

Daug dėmesio knygoje skiriama žydų naikinimo detalėms atskleisti. Sužinome apie Lukiškių kalėjimo sąlygas, žydų atranką, transportavimą į Panerius. 1941 m. vasarą buvo šaudoma ne automatais, bet šautuvais, kad ne liktų sužeistų. Pirma šaudyti vyrai, moterys laukdavo laukimo zonoje už kelių šimtų metrų. Per valandą buvo sušaudoma apie 100 žmonių. Nužudytieji būdavo užkasami duobėse, likusiose nuo degalų cisternų. Tokie aprašymai padeda geriau suvokti ir emocionaliau pajusti žydų tautos genocidą, kiekvieno žmogaus tragediją ir nacių arijų antžmogiškumo teorijos antihumanizmą.

1941 m. vasaros Vilnijos žydų gyvenimo ir mirties, kovos už išlikimą faktai praslenka logiška grandine ir suformuoja žydų likimo istorinę sampratą. Daugelyje epizodų minimi ir lietuviai, bet nė karto teigiamai. Aprašydamas 1941 m. birželio mėnesio pabaigos įvykius, I. Aradas pažymi, kad lietuviai civiliai „grobdavo“ žydus gatvėse. Faktai ne konkretūs, bet taip galėjo būti, nes buvo suiminėjami sovietinio režimo pareigūnai. Tačiau į tai, kaip jau buvo minėta, autorius nekreipia dėmesio, darydamas apibendrinimus. Jis akcentuoja tik tautybę. Knygoje (P. 57) teigiama, kad, pradėjus riboti žydų teises, lietuviai eidavo į jų namus ir pasiimdavo vertingiausias daiktus. Taip irgi galėjo būti, nes kiekvienoje tautoje yra kriminalinių nusikaltėlių. Bet ir šiuo atveju apsiribojama bendro pobūdžio kaltinimais.

Analizuodamas EK–9 veiksmus, autorius itin pabrėžia, kad žydų naikinimas suintensyvėjo, panaudojus 150 policininkų lietuvių. Kas puslapis autoriaus kaltinimų lietuviams vis daugėja. Pavyzdžiui, sakoma, kad, vežant žydus į Panerius, saugant ir šaudant, kiekvienoje žudymo grupėje lietuviai sudarė daugumą (P. 76). Mintis rutuliojama toliau, ir kitame knygos puslapyje teigiama, kad per pirmąsias EK–9 veikimo savaites žudant dalyvavo nedaug jos karių, nes „buvo pakankamai didelis skaičius lietuvių, pasiruošusių žudyti“ (P. 77). Vis stiprėjantis lietuvių žudikų akcentavimas perša mintį, kad vokiečiai tik „asistavo“ lietuviams. Ironiškumu dvelkia mintis, kad, nepaisant J. Ambrazevičiaus vyriausybės paleidimo bei okupantų kitų antilietuviškų veiksmų, ir 1941 m. antroje pusėje „lietuviai tarnavo vokiečiams ištikimai ir lietuvių daliniai entuziastingai dalyvavo žydų žudynėse“ (P. 87). Beveik visuose tokiuose epizoduose nenurodoma konkrečiai, kiek lietuvių dalyvavo žudynėse, o tik kalbama apskritai apie lietuvius. Taip netgi bešališkam skaitytojui teigiama mintis, kad lietuviai masiškai dalyvavo žudynėse. Norėjo autorius to ar ne, bet teiginiai įgavo apibendrinantį pobūdį, parodantį labai neigiamai lietuvių tautą, nepagrindžiant viso to konkrečiais įrodymais.

Kitą žydų gyvenimo atkarpą I. Aradas pradeda nuo „didžiosios provokacijos“, atseit įvykdytos lietuvių rugpjūčio 31 d. Autoriaus teigimu, du lietuviai užėmė žydų namą, iššovė į vokiečių kareivius ir taip išprovokavo naujas žydų žudynes. Jų rezultatas – Paneriuose buvo sušaudyta 3 700–5 000 žydų, prasidėjo ne atrinktų asmenų, o masinis žydų naikinimas. Be to, rugsėjo 6 d. visi žydai uždaromi į du getus. Gali susidaryti įspūdis, lyg ir lietuviai kalti dėl getų, nors tai buvo nacių politika. Toliau pateikiamos getų aprašymų detalės, daugeliui mūsų yra nežinomas.

Pirmąjį getą ribojo Vokiečių–Rūdninkų–Špitolės–Strašūno gatvės. Įėjimas į getą buvo iš Pylimo gatvės Rūdninkų gatvės pradžioje. Šitame gete buvo suvartyta 29–30 tūkst. žmonių. Antrasis getas buvo apjuostas Stiklių–Didžiosios–Vokiečių–Dominikonų gatvėmis. Vartai buvo iš Gaono gatvės. Jame buvo sutelkta apie 9–10 tūkst. žydų. Šis getas buvo likviduotas spalio 21 d., dalis žydų sušaudyta Paneriuose, dalis – pervaryti į pirmąjį getą.

Pažintinę reikšmę turi pirmojo geto vidaus gyvenimo aprašymas. Jau spalio 7 d. buvo sudarytas naujas Judenratas. Jam vadovavo A. Fried. Judenrate buvo 5 nariai: G. Jašunskis (Bundas), J. Fišman (Bundas), S. Milkonovickij (Sionistas) ir G. Guchman. Vidaus gyvenimą tvarkė: generalinis, maisto, sveikatos, namų (apgyvendinimo ir komunalinių reikalų), mokymo ir darbo skyriai. Be to, buvo įkurta žydų policija, vadovaujama J. Gens. Getas buvo padalytas į 3 policijos rajonus, policininkai nešiojo baltą raištį su mėlyna žvaigžde. Autorius pamini, kad tik sudarius policiją, kilo prieštaravimų tarp Judenrato, kur įtaką turėjo Bundas, ir policijos, kurios daugumą sudarė Betar grupuočių nariai. Vėliau nesutarimai tarp jų vadovų dėl įtakos getui stiprėjo.

Pasak I. Arodo, žydų gyvenimas gete stabilizavosi 1941 m. gruodžio mėnesį. Tuo metu baigėsi masinės žydų naikinimo akcijos, nusistovėjo vidaus tvarka. Autorius realistiškai atskleidė suvartytą getą žydų likimą, nevengė Judenrato narių kritikos, parodė piktnaudžiavimų padėtimi, siekiant gauti leidimus dirbti – o tai reiškė išlikimą. Knygoje pabrėžiama, kad gete netgi susidarė dvi klasės: turintys (12 tūkst.) ir neturintys leidimų (15–16 tūkst. (P. 183).

Tyrinėtojus turėtų sudominti reikšmingi faktai, atskleidžiantys geto partijų veiklą: tai ir jų planai pasiekti Švediją, užmegzti ryšius su Lenkijos egziline vyriausybe (!) Londone. Gausu duomenų apie žydų komunistų S. Madeisker, J. Vitenberg darbus. Įtikinamai pagrindžiama, kodėl žydai nesipriešino naikinimui: vokiečiai atrinkdavo skirtingų kategorijų žmones, todėl vieni vylėsi išlikti, kiti tikėjo, kad paims tik komunistus, 1941 m. visos partijos, išskyrus komunistų, nekėlė aktyvaus pasipriešinimo uždavinio.

Analizuodamas Vilniaus gyventojų požiūrį į žydų tragediją, autorius nurodė daugelio abejingumą. Akcentuojama, kad žydus gelbėjo ar padėjo tai

daryti dalis lenkų ir tik keli lietuviai (P. 193). Tuo metu gelbėti Vilniaus žydus, kurių dauguma nemokėjo lietuvių kalbos, lietuviams buvo daug pavojingiau negu lenkams. Šiuo požiūriu antižydiška nuostata kaltinami tik lietuviai. Ir ne tik nusiteikimu: 1941 m. antrojoje pusėje vokiečiams naikinant žydus, esą prie jų jungėsi „dešimtys tūkstančių lietuvių, pasiruošusių žudyti“ (P. 172). Nors tai abstraktus kaltinimas, bet jis yra užrašytas. Tuo tarpu žydų policijos veiksmus, parenkant žydus šaudyti, bei Judenrato taktiką vykdyti visus vokiečių reikalavimus, autorius vertina pritariančiai. Jis nesmerkia Judenrato vadovo A. Fried pozicijos: „Kai vokiečiai mums įsakydavo pristatyti 2 000 asmenų, mes privesti tai daryti, norėdami išgelbėti kitus žydus“ (P. 138). Pateisinama ir tai, kad „Judenratas buvo pasiruošęs atrinkti vokiečiams nedidelį skaičių nedirbančių žydų, siekdamas išgelbėti dirbančiųjų daugumą ir jų šeimos narius“ (P. 138). Tik menka dalis lietuvių dalyvavo naikinant žydus, bet jiems uždedama didžiausia kaltė. O kaipgi vertinti žydus, kurie atrinkdavo naikinimui savo tėvynainius. Ar jie nėra kalti, pamynę žmogiškumą, humanizmą? Ar gali vienos tautos būti kaltesnės už kitas dėl tų pačių nusikaltimų – kai žudomi žmonės? I. Aradas visa tai įvertino tik kaip „tragišką kooperaciją“ (P. 183).

Neįtikinamai nuskamba teiginiai, kad Lietuvos žydai nežinojo vokiečių planų jų atžvilgiu, kad apie žudynes Paneriuose Judenratas sužinojo tik po kelių mėnesių (1941 m. rugsėjo–spalio mėn.). Visi geto gyventojai – 1942 m. sausio mėn. (P. 179, 182). Teiginys, kad Paneriai toli – abejotinas, nes naikinama buvo masiškai. Be to, autorius nurodo, kad IX.3–4 d. sužeistos Paneriuose moterys parbėgo į getą ir papasakojo. Jei joms net ir buvo uždrausta pasakoti, jos buvo sužeistos, tad bent gandams pagrindo tikrai užteko.

Dar mažiau įtikinantis I. Arado teiginys, kad žydų policija 1942 m. liepos 17 d. (!) atrinkinėjo senius ir invalidus vokiečių įsakymu į „poilsio namus“ (rest-house), nieko nežinodama apie jiems gresiantį sušaudymą (P. 339). Susidaro įspūdis, jog autorius siekia apginti Judenratą ir žydų policiją bet kokiomis priemonėmis.

Knygoje įdomiai atskleidžiamas pasipriešinimo organizavimas gete. Nurodoma, jog jau 1942 m. sausio 5 d. susirinko apie 150 narių, pasisakiusių už pasipriešinimo organizavimą. Sausio 21 d. įkurta „Vieninga partizanų organizacija“ (United Partisan Organisation). Į ją įėjo įvairių partijų atstovai, jai vadovavo J. Vitenberg. Autorius pabrėžia, kad toks bendradarbiavimas, o ypač komunistų ir sionistų, buvo „unikalus fenomenas“. Paskelbta programa numatė rengtis ginkluotai kovai ir sukilti, pajutus geto likvidavimo pavojų, ginti žydų nacionalinius interesus, žmonių garbę, užmegzti ryšius su „miško“ partizanais, Raudonąja armija, kitomis organizacijomis (P. 236).

Iki šiol istorinėje literatūroje mažai žinoma faktų, kad ši organizacija būtų mėginusi susisiekti su egziline lenkų vyriausybe Londone, Armija krajova, bet gavusi neigiamą atsakymą ir pasiūlymą bendradarbiauti, motyvuojant žydų organizacijos komunistiškumą. Autorius leidžia suprasti, kad užmegzti ryšiai su lenkų komunistais (J. Pševalskiu), sovietiniais partizanais (1942 m. vasarą) ir pasiūsta grupė per fronto liniją ir Maskvą buvo tik tada, kai nepavyko užmegzti minėtų santykių.

I. Aradas pamini ir pasyvaus pasipriešinimo faktus: atsisakymą rinktis prie geto vartų, gresiant egzekucijoms, o slapstymąsi gete įrengtose slėptuvėse, nėjimą, varant ir kalėjimą, o atsigulimą ant žemės, 1941 m. pabaigoje bėgimą ir kitus (Bialystoko, Gardino) getus, nes Vilniaus žydai „žudomi lietuvių ir vokiečių vietose iniciatyva“ (P. 227).

Laikotarpis nuo 1942 m. pradžios iki 1943 m. pavasario geto gyvenime autoriaus vadinamas stabilizacijos periodu, nes jo metu nebuvo stambesnių naikinimo akcijų, tik „neproduktyviojo elemento atranka“. Nenaikino, kadangi, autoriaus nuomone, vokiečiai norėjo panaudoti žydų jėgą savo interesams. Geto vadovybė suformulavo ir „išlikimo ideologiją“, išsakytą vienu sakiniu: „Dirbti, kad gyventum“. Dėl to buvo siekiama nuolat didinti dirbančiųjų skaičių, kuo daugiau pagaminti vokiečiams reikalingos produkcijos. Tuo metu gete dirbo 14–15 tūkst. žmonių (75% viso geto skaičiaus). Judenrato vadovai A. Fried ir J. Gens stengėsi išsaugoti getą, žmonių gyvybes, bet didžiulį siekį gaminti kuo daugiau produkcijos vokiečiams, padėti jiems karo metu galima vertinti kaip reikšmingą paramą, netgi kolaboravimą.

Įdomūs ir kiti smulkesni faktai. Pavyzdžiui, kad žydai ruošė durpes Baltojoje Vokėje, Bezdonyse, Riešeje, dirbo miško paruošose, Vilniaus kailių fabrike. Taip pat sužinome, kad veikė dvi mokyklos, turėjusios po 700–900 mokinių, biblioteka, kurioje buvo apie 45 tūkst. knygų. Netgi buvo įsteigtas geto archyvas, 1942 m. rugsėjo mėn. pradėta rašyti Vilniaus geto istorija. Atspindėtas visas sunkėjantis gyvenimas gete: daugėjo ligų, visą laiką trūko maisto, nuolat buvo „atrenkami“ pagyvenę žmonės. Galbūt mažai žinomas Lietuvos istorikams faktas, pateiktas knygoje: tai 1942 m. vasario 5 d. įsakymas, uždraudęs žydams gimdyti. Įsako pasekmė – visi gimę po vasario 5 d. įregistruojami kaip gimę iki vasario pradžios ... (P. 316).

Autorius parodo, kaip po truputį geto vidaus gyvenime vis didesnę įtaką įgavo žydų policijos vadas J. Gens. Jo įtaka vis didėjo po 1942 m. liepos 11 d., kai vokiečiai jį paskyrė geto įgaliotiniu. Jo balsas Judenrate tapo svaresnis už visų kitų narių kartu. Tai jis įgyvendino idėją „dirbti, kad gyventum“, tai jo įsakymu žydų policija „atrinkdavo“ žydus, vokiečiams pareikalavus. Ir kai tik kartą Judenrato nariai pradėjo kelti balsą, kad „žydai vadovauja žydų mirčiai“, jiems buvo paaiškinta: „Mes esame įpareigoti išgelbėti stiprius ir jau-

nus ne tik kūnu, bet ir dvasia ir nežaisti sentimentais” (P. 344). J. Gens buvo prieš žydų partizanų aktyvumą, prieš žydų bėgimą į miškus, nes, anot jo, tai kėlė pavojų visam getui. Tokio nuolaidžiavimo vokiečiams politika jam taip pat neatnešė naudos. Jis buvo sušaudytas 1943 metų rugšėjo 14 d. Galima teigti, kad tai buvo ir simbolinė Vilniaus geto egzistavimo pabaiga.

I. Aradas nuosekliai, pateikdamas skaičius, parodo, kaip 1943–1944 m. getas mažėjo. 1943 m. buvo likviduoti apie Vilnių buvę maži getai: 1943 m. kovo mėn. apie 4 000 žydų sušaudyta Paneriuose, nedidelė dalis žydų pabėgo į miškus partizanauti. 1943 m. birželio 21 d. Himleris pasirašė įsakymą likviduoti žydų getus Ostlande. Iš tuo metu Vilniaus gete buvusių 20 tūkst. žydų, dalį išvežus į Estiją skalūnų gavybai, gete buvo likę apie 11–12 tūkst. Iš jų buvo atrinktos moterys ir vaikai ir išvežti į Maidaneką. 1944 m. pavasarį liko tik dirbė kailių fabrike. 1944 m. liepos mėn. pradžioje Vilniuje buvo išlikę apie 200 žydų iš Vilniaus geto.

Autorius konstatuoja, kad 1943 m. pasikeitė ir lenkų požiūris į žydus. Paaikšėjo, kad Katynėje, kur buvo žudomi lenkų karininkai, tarp komisarų buvo ir žydų. Be to, lenkų egzilinė vyriausybė getų likvidavimą vertino teigiamai, kaip padariusį galą komunistiniam pogrindžiui.

I. Aradas nurodo, kad nemaža dalis geto žydų susitelkė sovietų partizanų būriuose Lietuvoje. Pavyzdžiui, brigadoje „Kerštas“, kuri veikė Naručio miškuose ir kurios štabo viršininkas buvo Glazmanas, buvo nuo 70 iki 300 žydų (P. 450). Rūdninkų miškuose veikusiųose būriuose buvo apie 250 žydų. Be to, „Keršytojo“ būriui vadovavo A. Kovner, „Už pergalę“ – S. Koplinskij, „mirtis fašistams“ – J. Brawer, „Kova“ – A. Aharonevič (P. 456–457). Taip yra pagrindas teigti, kad žydų rezistencija visiškai įsiliejo į sovietų partizaninį judėjimą Lietuvoje. Galima pažymėti, kad sovietinis partizaninis judėjimas suteikė galimybę kai kuriems žydams išlikti.

Vilniaus, kaip ir visos Lietuvos, žydų likimas buvo tragiškas. I. Arado knygoje visapusiškai atskleistas ir smulkiai parodytas Vilniaus geto gyvenimas. Knygoje nėra antraeilių detalių, viskas susilieja į vieną tikslą – sukurti realų geto gyvenimo vaizdą, trumpą kelerių metų atkarpą. Autoriui tai pavyko padaryti. Bet studijoje pernelyg vienpusiškai nušviečiamas lietuvių vaidmuo. Tauta, visi lietuviai negalėjo būti kalti dėl žydų naikinimo. Istorikas S. Sužiedėlis taip pat teigia, kad tai, jog „genocido politika buvo nustatyta Berlyne, nepakeičia to fakto, kad nacių inspiruoto Holokausto vykdyme dalyvavo beveik visų Europos tautų atstovai, tiksliau tariant, kolaborantai, jų tarpe ir tam tikras skaičius lietuvių”. Todėl „nėra pagrindo tvirtinti, kad lietuviai kaip tauta „masiškai“ arba „su entuziazmu“ dalyvavo žydų genocide” (Akiračiai. – 1991. – Nr. 9. – P. 7–10).

ALGIRDAS JAKUBČIONIS